IJCRT.ORG ISSN : 2320-2882
INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)
An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

शब्दतत्त्वविचारः

डॉ.योगेश्वरस्वामी
(नव्यव्याकरणाचार्यः, वेदांताचार्यः,
नव्यन्यायाचार्यः,विद्यावारिधिः)
स्वामिनारायणसंस्कृतविद्याप्रतिष्ठानम्
सरधारः – गुजरातम्

Abstract - लोकेऽस्मिन् सर्वेषु व्यवहारेषु भाषायाः प्रयोगः आवश्यकः । सा भाषाऽपि शब्दाधीना वर्तते । अतः वस्तुतः एतत् शब्दनामकं तत्त्वं किम् ? वैयाकरणानां मीमांसकानां वैशेषिकानां नैयायिकानां वेदान्तिनां सांख्यवादिनां मते शब्दः इति किम् तत्त्वं ? शब्देन कस्य ग्रहणं भवति ? इति अस्मिन् शोधपत्रे अतिसंक्षेपतया स्फुटं मया प्रस्तूयते । अनेन शोधार्थिनां कृते महान् लाभो भविष्यति इति मे आशा ।

जगदिदं शब्दब्रह्मणः विवर्तनमिति मतं प्रायशः सर्वैः स्वीक्रियते । बहुष्वपि शास्त्रेषु शब्दस्य ब्रह्ममयत्वं स्वीकृतम् । सर्वैश्च शब्दब्रह्मणः स्वरूपविषये महती चर्चा विहिता । उक्तश्च हरिणा –

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥

सुविदितमेव यत् कस्यापि वस्तुनः सिद्धिः प्रमाणाधीनैव भवति । अत एव सर्वैः शास्त्रकृद्भिः महर्षिभिः प्रमाणान्येव सुनिरूपितानि । प्रमाणेष्वपि शाब्दप्रमाणं शाब्दबोधं वाऽऽदाय शास्त्रे विचारणा क्रियते । पुनश्च भाषायाः शब्दार्थस्य च स्वरूपं किम् ? प्रारम्भः कदाऽभूत्, कथमभूत् इत्यादिप्रश्नेषु तद्वैज्ञानिकानां विद्यमानासु अनेकपरिकल्पनासु नाद्यावधि यथा इदम् इत्थंरूपेण इत्यत्र ऐकमत्यं जातम् । एवञ्च सर्वोऽपि व्यवहारो भाषानिबन्धनः, भाषा च शब्दनिबन्धना । अत एव लोके निखिलोऽपि व्यवहारः शब्देनानुविद्ध इव प्रतीयते । नास्ति सोऽर्थः य इह कदाचित् क्वचित् कथञ्चित् शब्देन वियुज्यते । तदुक्तं हरिणा –

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥

अतश्च यदि शब्दप्रमाणः नैव स्यात् तर्हि अन्ततोगत्वा लोकानां व्यवहारा एव दिवङ्गता भवेयुः । पुनश्चोक्तं महाभाष्यकृता – ‘ एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति ’ । अतोऽस्ति हि शब्दः तात्विकः । शब्दविषयमिममाधारीकृत्य एवायं लेखः, अतः शब्दाधिगतं किञ्चित् समीक्ष्यते ।

पाणिनिमते शब्दतत्त्वविचारः

“ अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ” इति सूत्रादेवमनुमीयते यत् पाणिनिना स्फोटात्मकः शब्दः स्वीकृतः । यतो हि अनेनार्थविषयकबोधजनकं शब्दमुद्दिश्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा विधीयते । शब्देऽर्थविषयकबोधजनकत्वरूपाशक्तेरभावात् स्फोटात्मकं शब्दं विनोक्तसञ्ज्ञाविधायकस्य सूत्रस्य व्यर्थत्वं स्यात् । एवमेव “ इको यणचि ” इत्यनेन सूत्रेण इकः स्थाने यणादेशं भवितुं नार्हति । स्फोटात्मकशब्दस्य स्वीकारात् । शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहार्थं ध्वन्यात्मकः शब्दोऽपि पाणिनिनाङ्गीकृतः । यद्यपि तेन साक्षात्शब्देन शब्दस्य स्वरूपं नोक्तम्, तथाप्युपर्युक्तविवेचनेन ज्ञायते यद् द्विविधः शब्दस्तेनावश्यं स्वीकृतोऽस्ति ।

पाणिनिमते व्याकरणशास्त्रारम्भादपि शब्दानां नित्यं सूपपद्यते । तथा हि – शब्दा यद्यनित्या भवेयुस्तर्हि ये शब्दाः पूर्ववर्तिभिः शाकटायनगालवप्रभृतिभिर्वैयाकरणैः साधुत्वेन निर्दिष्टाः शब्दा एवोत्तरकालिकैर्वैयाकरणैरसाधुकृताः स्युरभिनवाश्च शब्दाः साधुकृताः स्युरिति साधुत्वव्यवस्थैवाव्यवस्था स्यात् । एवञ्च ‘ प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि न प्रवर्तते ’ इति वचनात् त्रिकालदर्शिभि ऋषिभिः पाणिन्यादिभिर्यतो शब्दशास्त्रारम्भः कृतस्तेनैव ज्ञायते शब्दस्य नित्यत्वमिति पाणिन्यादीनामभिप्रायः ।

अत एव सूत्रकारेण पाणिनिना " पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् " इति सूत्रेण यथोपदिष्टस्य पृषोदरादित्वात्साधुत्वं प्रतिपाद्य शब्दानां नित्यत्वं संसाधितम्[1]।

महाभाष्यकारमते शब्दतत्त्वविचारः

भगवाञ्छ्रीपतञ्जलिर्महाभाष्ये स्फोटात्मकं ध्वन्यात्मकञ्चेति भेदेन शब्दस्य द्विविधं स्वरूपं सम्मनुते। तत्र प्रथमं मुख्यं स्वरुपं ब्रवीति। तथा हि - ' येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गुलककुदखुरविषाणिनां सम्प्रत्ययो भवति स शब्दः ' इत्यनेन महाभाष्यवचनेन यस्य परिष्कार ईदृशः सम्पन्नः ' ध्वनिव्यङ्ग्यत्वे सत्यर्थविषयकबोधजनकत्वं स्फोटत्वम् ' ।

ध्वन्यात्मकस्य शब्दस्य लक्षणं तु ' अथवा प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते '[2]। तद्यथा – शब्दं मा कुरु, मा शब्दं कार्षीः इति। एतेनोद्धारणेन इदं वक्तुं शक्यते यद् ' येनोच्चारितेन कस्यचित् पदार्थस्यावबोधो भवति स शब्दः '। वर्णध्वनिभेदाच्छब्दो द्विविधः – वर्णलक्षणश्च ध्वनिलक्षणश्च । यं शब्दं श्रुत्वा अर्थस्य ज्ञानं भवति स शब्दो वर्णात्मक इत्युच्यते। यथा – ' गौः ' इति। एतेन सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाणिनां सम्प्रत्ययो भवति। यं शब्दं श्रुत्वा कस्यचिदपि अर्थस्यावबोधो न भवति स शब्दो ध्वनिः। यथा – शङ्खादीनां भेर्यादीनाञ्च। एतेषु ध्वनिमात्रस्यैव ज्ञानं भवति न तु कश्चिदर्थो ज्ञायते। शब्दो हि श्रोत्रेण गृह्यते, अत एव श्रावणः शब्द इति कथ्यते। येनोच्चारितेन यस्यार्थस्याभिव्यक्तिर्भवति स एव शब्दः स्फोटात्मक इति निष्कर्षरूपेण विज्ञायते।

तथा च वक्ष्यति " तपरस्तत्कालस्य " इति सूत्रस्य व्याख्यावसरे स्फोटः शब्दो ध्वनिः शब्दगुणः। कथम् ?। भेर्याघातवत्। स्फोटस्तावानेव भवति। ध्वनिकृता वृद्धिः।

ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते।
अल्पो महांश्च केषाञ्चिदुभयं तत्स्वभावतः॥[3]

एवञ्च ' श्रोत्रोपलब्धिर्बुद्धिनिर्ग्राह्यः प्रयोगेणाभिज्वलित आकाशदेशः शब्दः '[4] इत्यत्र ' श्रोत्रोपलब्धिः ' इत्यनेन ध्वन्यात्मक अनित्यः शब्दः प्रतिपादितः। ' बुद्धिनिर्ग्राह्यः ' इत्यनेन स्फोटात्मको नित्यः शब्दो निरूपितः।

' उत्पन्नः कः ' इत्यादिषु उत्पन्नशब्दस्याभिव्यक्तिपरकत्वम्। अर्थात् कण्ठताल्वादिकरणव्यापारैः ककारादिध्वनीनामभिव्यक्तिरेव भवति न तूत्पत्तिः। अत एव ' शब्दमुच्चारयति ' इत्येव लोके व्यवह्रियते न तूत्पादयति शब्दमिति। अत उक्तं भगवता भाष्यकारेण महाभाष्ये – यथा कुम्भकारकुलं गत्वा घटं कुरु, अस्ति प्रयोजनमनेन इत्युच्यते जनैः नहि तथा शाब्दिककुलं गत्वा कश्चित् कथयति शब्दं कुरु प्रयोक्ष्य इति लौकिकदृष्टान्तेन शब्दस्य नित्यत्वं संसाधितम्।

एवं भगवता भाष्यकारेण महाभाष्ये – नित्यः शब्दो नित्येषु शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यम्

सर्वे सर्वपदादेशाः दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः।
एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते॥

इत्यादिभिः कण्ठत एव शब्दस्य नित्यत्वं संसाधितम्। एवं प्रकारेण भगवाञ्छ्रीपतञ्जलिः भाष्ये शब्दतत्त्वं विमर्शितवान्।

वार्तिककारमते शब्दतत्त्वविचारः

उक्तानुक्तदुरुक्तानां विशिष्टः प्रवाचकः कात्यायनः शब्दस्य स्फोटरूपत्वं स्वीकरोति। ' सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे ' इति वार्त्तिके शब्दस्य सिद्धत्वं नित्यत्वं ब्रुवता श्रीकात्यायनेनापि स्फोटात्मा शब्दः सुष्ठु स्वीकृत एव। अत्र हि कात्यायनवार्त्तिके शब्दार्थसम्बन्धपदघटिते यः शब्दशब्दः स स्फोटरूपेऽर्थ एव, अन्यथा शब्दस्य नित्यत्वरूपं सिद्धत्वं कथं स्यात् ?।

" स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसञ्ज्ञा " इति सूत्रोपरि शब्देनार्थगतेरर्थस्यासम्भवात् तद्वाचिनः सञ्ज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वरूपवचनम्, न वा शब्दपूर्वको ह्यर्थे सम्प्रत्ययस्तस्मादर्थनिवृत्तिरिति वार्तिकद्वयेन वार्तिककारः शब्दस्य स्फोटात्मकत्वं रूपमुररीकरोति । एतद्भिन्नस्य स्फोटातिरिक्तस्य शब्दस्य स्वीकारेऽर्थबोधासम्भवाद् वार्तिकद्वयोरनुपपत्तिः भवेदित्यभिप्रायः। अतस्तेन एकमेवाद्वितीयः स्फोटात्मकः शब्दः शास्त्रसिद्धान्तेन प्रतिपादितः[5]।

मीमांसकमते शब्दतत्त्वविचारः

शब्दस्वरूपविषये शाबरभाष्ये अथ गौरित्यत्र कः शब्दः गकारौकारविसर्जनीया इति भगवानुपवर्षः। श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे लोके ' शब्द ' शब्दः प्रसिद्धः। ते च श्रोत्रग्रहणा इत्युक्तम्।

एवञ्चैतेषां मते गौरित्यत्र गकारौकारविसर्जनीयाः त्रय एव वर्णा गोशब्दसञ्ज्ञकाः। न तु वैयाकरण इव एभ्यः त्रिभ्यो वर्णेभ्योऽतिरिक्तः त्रिभिरभिव्यज्यमानः किञ्चित् पदार्थान्तरं गोशब्दः। तत्रोक्तं हेतुद्वयं भाष्यकारेण शबरस्वामिना।

---

1 शब्दतत्त्वसमीक्षा – पृ. 57

2 महाभाष्यम् - पस्पशा

3 महाभाष्यम् – (1-1-70)

4 महाभाष्यम् – (अइउण् सूत्रभाष्यम्)

5 वेदव्याकरणयोः शब्दतत्त्वविमर्शः – पृ. 15

1. ते च श्रोत्रग्रहणाः ।
2. यद्येवमर्थप्रत्ययो नोपपद्यते इति सन्दर्भेण प्रदर्शितम् ।

अत्रायं भावः – श्रोत्रेन्द्रेण गृह्यमाणो ह्यर्थः शब्द इति कथ्यते लोके । एवञ्च गोरित्यत्र गकारौकारविसर्जनीया एव कर्णगोचरीभवन्ति । अतस्त एव शब्दा न तु तदतिरिक्तः कश्चित् स्फोटादिः । तैः प्रत्येकवर्णानुभवजन्याः संस्कारा एकां स्मृतिमुपजनयन्ति । तस्यां च स्मृतौ सर्वे वर्णा युगपदेव प्रतिभान्तीति स्मृतिप्रतिभासितानां वर्णानामेव वाचकत्वम् । तथा चोक्तम् –

यद्वा प्रत्यक्षतः पूर्वं क्रमज्ञातेषु यत्परम् ।
समस्तवर्णविज्ञानं तदर्थज्ञानकारणम् ।।

मीमांसकैः शब्दस्य नित्यत्वमुक्तम् – ‘ नित्यस्तु स्याद् दर्शनस्य परार्थत्वात् ’ इति । अर्थात् शब्दस्य उच्चारणं परप्रत्ययजनकत्वाच्छब्दस्य नित्यत्वमिति ।

अत्रायं भावः – वक्त्रा शब्दस्य उच्चारणं श्रोत्रेऽर्थबोधाय क्रियते, अनुभूयते च लोके । एवं च वक्त्रोच्चारणानन्तरं श्रोतुरर्थावगतिपर्यन्तं यदि शब्दः सन्तिष्ठते तर्हि पश्चात् केन हेतुना स नाशयिष्यते । अतः सिद्ध्यति शब्दस्य नित्यत्वमिति मीमांसकानामभिप्रायः[6] ।

वैशेषिकनये शब्दतत्त्वविचारः

वैशेषिकाणां मते तु यथा महत्या वीच्याक्षुद्रास्तरङ्गा जायन्ते । क्षुद्रेभ्यः क्षुद्रतमाः । तेभ्योपि क्षुद्रतमा अनेन क्रमेण वेलाभूमिपर्यन्तं तरङ्गा गच्छन्ति । तथा हि संयोगो विभागोत्पन्नाच्छब्दात् सर्वदिक्षु वलयाकृता परिव्याप्तैका शब्दधारा जायते ।

नैयायिकमते शब्दतत्त्वविचारः

महर्षिणा गौतमेन ‘ आप्तोपदेशः शब्दः ’ इति सूत्रयाञ्चक्रे । येषां शब्दानामनाप्तोच्चरितत्वं न तेषां प्रामाण्यम् । येषां च शब्दानामाप्तोच्चरितत्वं तेषामेव शब्दानां प्रामाण्यमिति तेषां मतम् ।

तैर्ध्वनिवर्णभेदेन द्विविधः शब्दः स्वीकृतः । यदुक्तं तर्कसंग्रहेऽन्नभट्टपादैः श्रोत्रग्राह्यगुणः शब्दः । आकाशमात्रवृत्तिः । स द्विविधः । ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च । तत्र ध्वन्यात्मको भेर्यादौ वर्णात्मकः संस्कृतभाषादिरूपः ।

न्यायवैशिषिकैः संयोगाद्विभागाद्वा शब्द उपजायते, उत्पन्नाश्चासौ शब्दः सर्वदिक्षु कदम्बगोलकाकारेण सजातीयनिकटदेशानि शब्दान्तराणि आरम्भते, तानि च शब्दान्तराणि शब्दान्तराण्युत्पादयन्ति वीचितरङ्गवृत्त्यारम्भप्रयत्नः शब्दः श्रोताकाशजन्मा श्रोत्रेण गृह्यत इति प्रतिपाद्यते । तथा चोक्तम् न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्याम् -

शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवो ध्वनिः ।
कण्ठसंयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो मताः ।
सर्वः शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते ।।
वीचितरङ्गन्यायादुत्पत्तिस्तु कीर्तिता ।
कदम्बगोलन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते ।।[7]

ईश्वराङ्गीकर्तारो नैयायिकाः ‘ आप्तोपदेशः शब्दः ’ इति शब्दलक्षणमुक्त्वा शब्दस्य नित्यत्वं नाङ्गीकुर्वन्ति । श्रोत्रग्राह्येषु ध्वनिष्वेव वर्णत्वमप्यङ्गीकुर्वन्ति । तथा चोक्तम् – क्रमोत्पन्नानामपि तेषां संस्कारद्वारा कार्यकरत्वं सम्भवतीति । अथवा पूर्ववर्णानां स्मरणेऽन्त्यवर्णानुभवे च ज्ञानयौगपद्यप्रसङ्ग इति वरमन्त्यवर्णोऽपि स्मर्यमाणः प्रत्यायकोऽस्तु । तदेवमेकस्मृत्युपारूढाः सर्वे वर्णाः समुदिता अर्थप्रतीतिं जनयन्तीति न कोऽपि दोष इति नैयायिकानामभिप्रायः । साङ्ख्यानामपीदमेव मतमिष्टम् ।

वेदान्तिनां मते शब्दतत्त्वविचारः

वेदान्तिनोपि मीमांसका इव प्रत्येकवर्णानुभवभावनानिचयलब्धजन्मस्मृतिदर्पणारूढानां वर्णानामेव वाचकत्वं स्वीकुर्वन्ति । तथा चोक्तं ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्ये – वृद्धव्यवहारे च इमे वर्णाः क्रमाद्यनुगृहीता गृहीतार्थविशेषसम्बन्धाश्च सन्तः स्वव्यवहारेप्येकैकवर्णग्रहणानन्तरं समस्तवर्णप्रत्यवमर्शिन्यां बुद्धौ तादृशा एव प्रत्यवभासमानाः तं तमर्थमव्यभिचारेण प्रत्याययिष्यन्ति इति [8] ।

सांख्यमते शब्दतत्त्वविचारः

सांख्यमते स्थूलसूक्ष्मभेदेन शब्दो द्विविधः । तथा हि इन्द्रियविषयमतिवर्तमानम् आकाशतन्मात्रमेव सूक्ष्मः, इन्द्रियग्राह्यश्च स्थूलः ।

वैयाकरणैरिव वेदानामपौरुषेयत्वरक्षार्थमेव मीमांसकाः शब्दानां नित्यत्वं स्वीकुर्वन्ति । अनित्यत्वं च न्याय-वैशेषिक-सांख्य-बौद्ध-जैनसम्प्रदायानुसारिभिः समर्थ्यते ।

इदं तु सत्यम्, यदधिकारिभेदेन दृष्टिभेदेन परिस्थितिविशेषेणैव वस्तुस्वरूपमवधार्यत इति । अत एव यदि नैयायिका वेदान्तस्य टीकां कुर्वन्ति उत वा वेदान्तिनो न्यायस्य टीकां चरन्ति, तदा तत्र तत्र तत्तद्वासना नूनमेव परिलक्षिता भवतीति नापरोक्षं प्रेक्षावताम् ।

तस्माच्छब्दतत्त्वविचारे ते सर्वे च स्वस्वसिद्धान्ते सन्ति दृढा । केऽपि नान्यस्य वार्तां श्रोतुं वाञ्छन्ति । भिन्ने भिन्ने सत्यपि तर्के शाब्दिका मीमांसकाश्च शब्दस्य नित्यत्वं स्वीकुर्वन्ति । न्याय-वैशेषिक-सांख्य-बौद्ध-जैनसम्प्रदायानुसारिणः शब्दस्यानित्यत्वं कथयन्ति ।

परञ्च महाभाष्ये भगवाञ्छ्रीपतञ्जलिरेव शब्दतत्त्वस्य हार्दं कथयति । महाभाष्यकारः ‘ सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे ’ इति वार्तिके विचारयन्नाह शब्दस्य तद्वारकनिर्दिष्टवस्तुनश्च सम्बन्धो नित्यः । शब्देषु वस्तुबोधिका शक्तिस्तु स्वाभाविकी । सा न केनचिदुत्पादिता विद्यते । वस्तून्यपि नित्यान्येव सन्ति ।

---

[6] शब्दतत्त्वसमीक्षा – पृ. 58

[7] न्यायसिद्धान्तमुक्तावली – (164-166) – पृ. 703

[8] भूषणसारतत्त्वप्रकाशिका – पृ. 266

संक्षेपतो वक्तुं शक्यते यच्छब्दः, अर्थः, तयोश्च सम्बन्धो नित्यो भवति। नित्यतेयं लौकिकव्यवहाराज्ज्ञायते। वस्तूनि वीक्ष्य जनास्तद्बोधाय शब्दान् प्रयुञ्जते। शब्दरचनायां परिश्रमो न क्रियते कार्यते वा। परिश्रमस्तु केवलमनित्यवस्तून्येव भवति। यथा घटस्यावश्यकतायां जातायां सत्यां वयं कुम्भकारगृहं गत्वा ब्रूमः घटं कुरु इति। न तद्वच्छब्दप्रयोगाय वैयाकरणाः स्मर्यन्ते प्रार्थ्यन्ते च। लोके वस्तूनि दृश्यन्ते तथा तद्बोधयितुं शब्दप्रयोगाः क्रियन्ते। अयमेव भाषोत्पत्तेरस्ति सिद्धान्तः।